

DESPRE „DREPTUL VIU”¹

EUGEN EHRLICH

Dacă din dorința de a cunoaște dreptul român, vă veți adresa unui jurist, el vă va trimite, desigur, la multe volume, foarte drăguț legate în piele, care vor conține un mare număr de articole.

Cercetându-le, veți găsi cam același lucru ca și în Codicele celorlalte popoare europene. Pe lângă aceasta, ceea ce e mai important din aceste cărți: Codul civil nu este altceva decât Codul civil francez, puțin modificat.

Acesta e un fenomen ciudat, mai ales pentru acela care cunoaște curentele moderne în știința dreptului. Căci dreptul, după teoria școlii istorice, care domină de un secol, este opera întregii națiuni, manifestarea spiritului național.

Cum se explică dar că dreptul român și dreptul francez sunt identice aproape în toate punctele esențiale? Ați putea crede că viața națională a României nu s-ar deosebi de viața națională a Franței decât prin acea mică abatere a Codului român de la Codul francez. Însă dacă veți studia arta, muzica, literatura, politica, istoria, veți găsi deosebiri mult mai însemnate.

Fenomenul despre care am vorbit încercă cu atât mai mult pe partizanii școlii istorice, cu cât el nu se prezintă ca un fapt izolat. Căci nu numai România a adoptat Codul civil francez, dar și Belgia, Olanda, Spania, Italia, Lusitania. Multe dintre statele Americii meridionale au făcut același lucru. Și, nu demult, el s-a introdus în câteva cantoane elvețiene și într-o mare parte din Germania. Pe lângă aceasta, a fost adoptat de către popoarele străine: dreptul roman, într-o mare parte a Europei, servind drept lege până în secolul al XIX-lea; Basilicalele în Țările Românești, în secolele trecute; Codul civil german și astăzi în vigoare în Japonia.

Dar, în fața acestei realități, ce devine doctrina „naționalității dreptului”? Poate ea să se mai mențină? Despre aceasta nu mă îndoiesc. Dar înainte de a fi aplicată, ea trebuie aprofundată.

Codul nu este decât legea care, după cum am demonstrat în *Sociologia dreptului*, nu conține, în general, decât regula care servește ca bază hotărârii judiciare (*Entscheidungsnorm*); ea este o formă secundară, derivată și târzie a dreptului, cuprinzând numai o mică parte din el, și anume care interesează, în primul rând, pe juristul de meserie, din care cauză e considerată de acesta ca „dreptul întreg”.

Dacă vreți să constatați principiul „naționalității dreptului”, nu trebuie să vă mărginiți numai la acea regulă a hotărârii judiciare, căci dreptul trebuie privit în raport cu societatea în care s-a desfășurat acea viață națională, deci trebuie studiat principiul pe care se bazează constituirea societății.

Regula deciziei, despre care am vorbit mai sus, este în legătură cu alcătuirea societății, dar este așa de depărtată și complicată, încât este imposibil să ajungeți a cunoaște prin ea societatea. Dimpotrivă, principiul pe care se bazează alcătuirea societății stă într-un raport intim cu situația economică și socială și, prin aceasta, cu viața națională.

Constituirea societății are ca bază constituirea proprietății. Iar principiile proprietății reies direct din felul de întrebuintare a pământului.

¹ Conferință ținută de Eugen Ehrlich în limba franceză la Institutul Sud-Est European, în zilele de 12 și 19 decembrie 1920. Textul, tradus în limba română de către Eugenia Sachelarie, a fost publicat în „Neamul Românesc” în numerele din 29-31 decembrie 1920 și 1-6 ianuarie 1921.

Popoarele care se ocupă cu vânătoarea sau creșterea vitelor sunt considerate ca niște categorii etnice, dar mai mult decât atât, ele se prezintă și ca niște categorii economice și juridice.

Prin popor vânător se înțelege acela care, fiind lipsit de proprietate particulară, posedă numai câteva veșminte, arme, podoabe și, în unele cazuri, o colibă pentru familie. La acesta, pământul întreg nu aparține nimănui, dar este apărat de toți contra vreunui năvălitor.

Dar prin poporul păstor? Aici se observă o schimbare: proprietatea nu mai e comună, ci familială și compusă din turme, corturi, pășuni, care sunt valorificate după regulile tradiționale, observate cu strictețe și ale căror infracțiuni sunt cauzele războaielor înverșunate.

La cele mai vechi popoare din Europa, sistemul agriculturii a fost al celor trei asolamente. Acesta nu s-a adoptat în zona noastră, unde instrumentele erau primitive și cunoștințele despre legile naturii extrem de imperfecte, printr-o alegere arbitrară, ci fiindcă a dat mijlocul cel mai folositor pentru a face față nevoilor de hrană ale unei populații în creștere.

Cu toate acestea, acest sistem nu poate fi considerat numai ca un procedeu tehnic, căci și aici există o categorie economică și juridică.

Pentru jurisprudență, sistemul acesta înseamnă: fermele țăranilor reunite în sate; fiecare fermă compusă din case, staule, grajduri, hambare și grădină formând proprietatea exclusivă a arendașului; împrejurul satului sunt țărinile, al căror teritoriu e împărțit în trei secțiuni. La începutul fiecărui an, după recoltă, se face la fermă reglarea plății pentru fiecare din cele trei secțiuni, mai târziu, perioadele de arendare se prelungesc de la cinci la zece ani și, tocmai ca în evul mediu, țărinile rămân fermelor care le-au cultivat, după ultimele împărțiri care au avut loc. Ele încep a se transmite prin moștenire și devin în urmă înstrăinabile, bineînțeles numai în condițiile dreptului feudal, căruia i se supun de obicei. Dincolo de țărină mai există: o pășune comună, o pădure exploatată în comun, un heleșteu, mine, pe care fermierii se făceau stăpâni.

Cele trei secțiuni ale țarinei sunt întrebuințate, rând pe rând, una pentru semănăturile de toamnă, alta pentru cele de primăvară, a treia se întrebuințează ca pășune, tot așa cecelelalte două după recoltă.

Au existat întotdeauna autorități care să judece procesele și să controleze ordinea stabilită a exploatării.

După cum am văzut, ferma și grădina au aparținut familiei, țărinile, atât cât au ținut diviziunile periodice, au fost proprietate comună, după ce ele au dispărut, devin proprietăți particulare ale familiei arendașului. Dar, în regulamentele la care se supun, rămân urmele vechiului drept comun. În sfârșit, pășunile, pădurile, heleșteiele, minele, care sunt exploatate în comun, sunt supuse obștii și regulamentelor sale.

Acestui sistem îi urmează acela al rotației roadelor. El corespunde unei tehnici agricole raționale bazată pe rezultatele științelor naturale. Acest sistem rațional și științific era nepotrivit cu dreptul regimului celor trei asolamente, cu succedarea culturii în cele trei canoane obligatorii, cu regulamentele, cu dreptul de trecere, cu controlul autorității. Din această cauză, savanții agricoli, care l-au fondat pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, au cerut de la început o reformă agrară, adică desființarea tuturor restricțiilor care proveneau din regimul celor trei asolamente, de asemenea și altele mai stânjenitoare, care se bazau pe dreptul feudal.

Această reformă, care avea ca scop eliberarea de pământ și din iobăgie, a fost săvârșită întâi în Franța, prin revoluție, și apoi în statele centrale și nordice ale Europei, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar în Rusia și România în al șaiszecilea an din secolul trecut.

Dar, din nenorocire, acum lipsește acea corespondență tacită, care mai înainte se forma subconștient, căci reforma e o adoptare intenționată după deliberări, din care cauză a fost foarte incompletă și a avut ca urmare o criză agricolă, care continuă și astăzi.

Dezvoltarea industriei mari a pricinuit constituirea proprietății funciare. Fabrica e o categorie economică și în același timp juridică. Pe măsură ce se dezvoltă industria, multe din regulile dreptului de proprietate trebuie modificate, și aceasta se face adeseori nu prin legislație, ci prin dreptul convențional.

Aș putea vorbi despre proprietate funciară, păduri, mine, ape, construcțiile orașelor, dar ar fi prea mult. De aceea, trec la dreptul familiei.

După izvoarele de „drept român”, în fruntea familiei se găsește un *pater familias* care era nu tatăl, ci șeful familiei. Tot ceea ce intra în familie îi aparținea. Fiica, dacă se mărita, putea să rămână în familia sa, sau să fie primită în familia soțului său, sau a șefului soțului său. Prin iscusința sa, șeful familiei își însușea averile dobândite de supuși în așa fel că acestea deveneau proprietatea sa.

Când am venit în Cernăuți, acum treizeci de ani, am găsit o situație care m-a mirat mult. Aici, la țaranii români, tatăl trecea drept singurul proprietar al veniturilor familiale și nu numai al celor moștenite sau donate, ci și al celor câștigate prin muncă. Când un copil se angaja în serviciul la Cernăuți, tatăl venea în fiecare lună pentru a-i lua salariul. Patronii obișnuiau să depună banii la Casa de economie pentru a nu mai fi supărați, dar atunci tatăl cerea libretul. Dacă se întâmpla ca acesta să nu consimtă a-i ceda salariul, tatăl se înfuria, socotindu-se jefuit de drepturile sale. Dar cazurile de rezistență multiplicându-se, în ultimii ani, n-am mai auzit de acest vechi obicei.

Așadar, la această odrașlă a poporului românesc se găsea nu de mult încă o urmă a vechii organizații familiale. Ea presupunea o constituire economică și juridică corespunzătoare.

În vechea economie domestică, fiecare membru al familiei contribuia prin munca sa la fondurile familiei, din care trăia el însuși, niciun membru nu cumpăra nimic, nu vindea nimic, nu avea nevoie de bani, căci găsea totul în familie. Atât cât tatăl a zălogit serviciile copilului unui proprietar sau vecin din apropiere, așa încât copilul să nu se depărteze de casa unde găsea cele necesare, obiceiul a existat. Dar îndată ce copilul a fost angajat la oraș, legăturile cu ai săi s-au rupt, vechiul obicei, devenit acum nerațional, a mai persistat câțva timp, prin forța inerției, dar el s-a desființat ca o consecință a descompunerii tradiționalei organizări familiare. Cu toate acestea, a mai rămas o urmă din această trăsătură caracteristică. Aici, membrii familiei lucrează în comun și consumă împreună produsul muncii lor. Se poate zice că în familia țărănească există încă o comunitate de bunuri.

Să vorbim acum despre familia unui lucrător modern. Bărbatul și femeia câștigă pâinea lor, lucrând în fabrică. O parte din salariu le servește pentru a acoperi cheltuielile menajului, restul pentru trebuințele lor particulare. În Europa, de obicei, copiii, de la vârsta de paisprezece ani, lucrează și ei în fabrici; din salariu plătesc hrana lor, părinților. Băieții de la paisprezece ani își petrec timpul mai mult în afară de casa părintească. Fetele rămân în familie până se căsătoresc. În comun ei nu au decât locuința, mobila și munca femeii gospodine, înainte de a pleca și după ce se întorc de la fabrică. Organizația familiei unui lucrător modern se deosebește de organizația familiei țărănești.

În jurisprudență și economia politică, contractul este tratat ca un mijloc pentru a se arăta în drept voința individuală a părților. Aceasta e prea puțin.

În organizația socială de astăzi, contractul este cel mai puternic instrument. Dacă dreptul de proprietate servește ca bază, contractul e forța motrice care pune mașina în mișcare.

În trecut, pe lângă contract erau și alte organizații sociale care jucau acest rol. Astăzi, viața noastră economică se desfășoară în trei faze: producția, schimbul și consumul bunurilor. Bunurile sunt produsele agriculturii și industriei.

În trecut, mai ales în Evul Mediu, producția și consumul nu erau așa de separate ca astăzi, economia domestică producea cea mai mare parte din cele de trebuință omului. În economia domestică lucrau membrii familiei, șerbii și sclavii. Din această organizare primitivă n-au mai rămas decât puține urme în familia țărănească, unde producția nu este așa de separată de consum. Exceptând aceste resturi ale unei vechi ordini, organizarea muncii în marea proprietate, industrie, casele de comerț, restaurante, cafenele este bazată pe contract. Există contracte cu inginerii, impiegații, lucrătorii, ucenicii, servitorii, iar dacă proprietarul nu va vrea sau nu poate să-și administreze singur proprietatea, el face contract cu arendașul. Afară de acestea, toate întreprinderile moderne: carteluri, trusturi, se bazează tot pe contract.

Există apoi o organizare contractuală a muncii în sindicate și contractul tarifelor. Schimbul de bunuri se face printr-o serie de contracte de cumpărare și vânzare. Contractul de vânzare este elementul esențial al marilor organizații de economie națională, care caută bunurile unde se găsesc și le dirijează unde este nevoie. El e strâns legat de contractul de credit. Obiectul creditului nu sunt banii, ci bunurile productive: mașini, instrumente, materie primă. Baniii servesc ca intermediar, căci atunci când nu sunt avuții, nu se poate cumpăra nimic. Nici un șurub din marea mașină socială nu se poate cumpăra fără contract. Iată ce se înțelege prin alcătuire economică și socială.

Dar dacă cercetăm Codicele în vigoare, nu vom găsi decât câteva urme din toate acestea. Aceasta este ușor de înțeles, dacă ne amintim că Codicele sunt făcute pentru trebuințele practice ale jurisprudenței, deci nu conțin decât ceea ce prezintă vreun interes pentru jurisconsult. Despre contract nu se vorbește în Cod decât în două articole. Iar regulile cuprinse în cod nu sunt întotdeauna în acord cu organizarea societății. Ele adeseori se depărtează dinadins, pentru motive de ordin moral și politic, englezii au interzis Indiei „Sutra”, după ce la noi s-au interzis duelurile și jocurile de noroc, care totuși mai există.

Dar au fost și motive mai puțin rezonabile: Napoleon, fiind corsican, deci neavând asupra situației femeii idei prea franceze, a introdus în Cod un articol, prin care femeii măritate îi lipsește aproape în întregime capacitatea de a săvârși ceva, ea nu poate să vândă, să cumpere, să doneze fără consimțământul soțului său.

Din cauza tendinței de unificare a dreptului, așa de obișnuită la legislatori, s-au produs multe conflicte, căci ei au trecut peste raporturile reale ale vieții economice și sociale, neținând seama că regula urmată în viață nu poate fi unificată, după cum s-ar putea cu regula deciziei judiciare, făcându-se un cod unic. Dar cauza principală este că nu se cunoaște „dreptul viu”, în care trăiesc jurisconsultii, autori de codice. Ei se mulțumesc cu tot ce este scris, în special cu dreptul roman, fără a se interesa de ceea ce se întâmplă în viață.

Dacă veți cerceta Codicele din acest punct de vedere, veți găsi tratate pe larg materii care existau în dreptul roman, și astăzi figurează, fără a avea vreo importanță.

Este o mare deosebire între dreptul scris și „dreptul viu”, care reprezintă organizația socială în vigoare. Legea, dacă vrea, poate să oprească sau să pedepsească o manifestare a dreptului viu, dar se întâmplă întotdeauna astfel: duelul persistă, cu toate că a fost interzis, bineînțeles că el nu se consideră ca un furt, o crimă, o fărâdelege sau delict, ci ca instituție socială recunoscută sau aprobată.

În general, actul care este în dezacord cu dreptul scris nu e protejat și e declarat fără drept. Noi am văzut că, în Bucovina, țăranul român reclamă pentru sine salariul fiului său. Aceasta e în contradicție cu Codul civil austriac, după care tot ce câștigă copilul îi aparține.

Conflictul dintre dreptul scris și cel viu e evident; femeia franceză, cu toate că o oprește Codul, vinde, cumpără, donează zilnic, fără consimțământul soțului. Însă, într-un act oficial, ea are nevoie de această aprobare.

Aceste contradicții supărătoare sunt înlăturate câteodată și de judecători. Astfel, tribunalele franceze cauză să mențină actele femeii măritate, presupunând o autorizare tacită a soțului.

Dar nu e vorba numai de această contradicție destul de rară; punctul principal este că din tot ce formează organizația economică și socială a țării, numai o mică parte poate fi cuprinsă în lege. Viața e prea imensă, prea complexă ca să poată fi cuprinsă în scris, după cum nici fluviul nu poate fi închis într-un iar, în care dacă pătrunde ceva, nu este torentul viu, ci apa moartă, care nu intră niciodată multă.

Făcând abstracție de toate acestea, veți vedea că alcătuirea societății se schimbă în fiecare zi, în fiecare moment, slova rămâne însă neschimbată. Gândiți-vă numai la noile raporturi juridice create prin industria electrică, prin noi feluri de societăți, contracte nemaipomenite mai înainte.

Pentru ca jurisprudența să săvârșească un acord între dreptul scris și cel viu, trebuie să găsească noi forme juridice, alte regulamente, alte subterfugii, dacă le preferă. Pentru aceasta, dreptul viu trebuie studiat, însă nu cercetând texte, unde nu vom găsi nimic, ci căutându-l acolo unde există: în sate, orașe, câmpii, păduri, mine, fabrici, uzine, case de comerț, bănci, iar pe urmă să studiem documentele. Se cunosc foloasele pe care le-au adus documentele științei, ceea ce e ca documentele moderne să fie supuse la un studiu tot atât de aprofundat ca și documentele istorice.

Am căutat să pun în practică această teorie, formând Seminarul de „drept viu”, la Universitatea din Cernăuți, acum 15 ani. Am completat un chestionar, pe care l-am tipărit, așa că era la îndemâna fiecărui student. În timpul vacanței, fiecare avea ocazia să răspundă la chestiunile privitoare la: constituirea familiei la sate, dreptul funciar, contracte, dreptul de succesiune. După aceea, am făcut excursii pentru a vizita pășunile la sate. Rezultatele au fost foarte interesante. Fiecare pășune avea dreptul său real și particular.

În urma lucrărilor făcute de studenți, dintre care cele mai de valoare au fost ale domnului Cotlarciuc, care s-au tipărit, am făcut o colecție sistematică de documente, care din nenorocire a fost distrusă în timpul războiului.

Poate mă veți întreba la ce servește studiul dreptului viu. Eu vă voi răspunde că utilitatea lui este incontestabilă pentru știința dreptului, legislației, jurisprudența, învățământ.

Mai întâi pentru știință, eu cred că trebuie să ne cunoaștem țara. Dar a cunoaște țara nu înseamnă a cunoaște numele orașelor și vârfurile munților, ci a cunoaște starea societății. Pentru aceasta, dreptul viu este indispensabil, căci el arată adevărata alcătuire a societății și adevărata manifestare a vieții naționale. Vă voi da o probă: știți că dreptul primitiv era strict național, ceea ce înseamnă că era strict legat cu persoana care nu putea fi judecată decât după dreptul național. Dreptul roman era dreptul cetățenilor romani: *jus proprium civicum Romanorum*. Au existat supuși romani care nu aveau dreptul de cetățeni, dar acestora nu li se aplicau *jus civile*, ci *jus gentium*.

În imperiul lui Carol cel Mare, fiecare individ era judecat după dreptul națiunii sale, după dreptul franc, burgund sau roman, dacă era roman sau preot, căci biserica trăia după dreptul roman: *ecclesia vivit lege Romana*.

Aceasta e perioada dreptului personal; ea a fost continuată de perioada dreptului teritorial, existent și astăzi. Dreptul teritorial este bazat pe regula deciziei, despre care am vorbit. Când cercetăm adevăratul izvor al dreptului și al constituirii sociale, vechiul principiu al „naționalității dreptului” apare într-o splendoare antică.

În Bucovina, unde sunt nu mai puțin de opt națiuni, și anume: români, ucraineni, germani, evrei, armeni, unguri, slavi, țigani, alcătuirea proprietății funciare la sate, constituirea familiei, contractele, testamentele arată deosebiri remarcabile.

Noi vedem că dreptul personal, așa cum îl găsim în pragul istoriei dreptului, este pierdut și, prin urmare, înlocuit cu dreptul teritorial, căci în mijlocul unei societăți moderne trebuie să ne coborâm de la superficialitatea dreptului, reprezentată prin regula de decizie, la realitatea lui, care este organizarea socială. În curând ne vom putea da seama de ce în secolele trecute dreptul era personal: regulile de decizie, după cum am arătat în *Sociologia dreptului*, erau opera legislației, jurisprudenței sau științei. Ele au existat la începutul civilizației într-un număr restrâns, căci științele pomenite mai sus erau în momentul apariției. De aceea, tribunalele erau silite a-și scoate deciziile din starea concretă a omului, care era un nobil, un om liber, un sclav sau un șerb; constituirea concretă a familiei din situația concretă a fondurilor, care au fost create prin contractul de cumpărare sau de donație.

Acestea sunt tocmai lucrurile pe care le avem în vedere când studiem „dreptul viu”. Acestea sunt mai personale decât regula de decizie, abstractă și generalizată, care poate fi formulată fără a avea în vedere relațiile concrete sau poate fi adusă de aiurea.

Trebuie să considerăm cheștiunea și într-o altă lumină: se știe că guvernele cheltuiesc în prezent foarte mulți bani pentru a avea o statistică exactă, căci ea este baza administrației, legislației, pe lângă serviciul ce îl aduce științei. Însă, adeseori, m-am întrebat ce valoare au datele statistice dacă nu se ia cunoștință de relațiile juridice pe care se compun. Când aflu că într-o țară proprietatea funciară a fost grevată cu 400 de miliarde, aceasta nu îmi spune nimic, căci natura ipotecii depinde, mai ales, de conținutul titlului. Ar fi imposibil și în același timp inutil de a înșira toate titlurile. În fiecare țară există un mic număr de tipuri: cinci, șase, cel mult zece, pe care le putem clasifica și numerota. Se poate face același lucru cu celelalte părți ale statisticii.

A zice că există atâtea proprietăți, cu o întindere de cinci sau zece hectare etc. sau că atâtea hectare au pământ arabil, loc de pășune, păduri este prea puțin, căci trebuie să se cunoască situația juridică a proprietății funciare, felul de achiziție, prin cumpărare, contract, căsătorie sau succesiune, dreptul real, obligațiunile foarte complicate ale pășunilor, pădurilor etc.

Studiul dreptului viu este indispensabil pentru legislație. Astăzi ea plutește în aer, abstractă, fără cunoștința faptelor empirice: dacă vreunul este strâmtorat din cauza cizmei sale, el cere o lege care să interzică cizmele prea strâmte. Legislația fiind cea mai importantă funcție într-un stat modern, ea trebuie să fie bazată pe cercetările științifice ale faptelor vieții sociale.

Am arătat că cifrele statistice sunt insuficiente atâta timp cât nu cunoaștem faptele juridice la care se raportează. Deci, dreptul viu trebuie să le procure.

Administrația juridică întâmpină aceleași greutăți. În toată Europa se aude plângerea că judecătorii sunt străini de viață (*Weltfremdheit der Richter*), pe care o înțeleg foarte puțin.

Aici este locul de a ne întreba prin ce mijloc vor ajunge s-o înțeleagă mai bine. Acum 106 ani ajungeau s-o înțeleagă mai bine. Acum 106 ani ajungeau la aceasta cu destulă ușurință, prin exercițiul meseriei lor. Atunci relațiile dintre oameni erau clare, simple, aproape identice în țara întregă.

Când un judecător rămânea zece ani în funcția sa, devenea ceea ce se poate numi un priceput în afacerile juridice: aceasta nu înseamnă că el cunoștea mare lucru din „dreptul viu”, dar cunoștea destul pentru a face o bună impresie. Astăzi însă viața a devenit atât de complicată și de variată, încât cunoștințele care ne vin inconștient din neamul în care trăim nu ajung.

Pentru a decide într-o chestiune, trebuie să aprofundăm toate secretele bursei, pentru a dezlega o alta, vom avea nevoie de chimia alimentară, pentru a rezolva o a treia, avem nevoie de economia forestieră.

Judecătorii, care simt imposibilitatea de a cunoaște toate ramurile vieții, cu care profesiunea lor îi pune în contract, se lasă în grija experților. Dar dacă judecătorul nu poate controla pe expert, nu el, ci expertul este acela care hotărăște procesele, iar deciziei juridice care rezultă îi lipsesc toate garanțiile de care este înconjurată prin drept și constituție.

În acest moment, am ajuns la punctul esențial, care a fost pentru mine punctul de plecare, când am fondat Seminarul meu pentru cercetarea „dreptului viu”.

Eu, prin acesta, n-am urmărit numai un scop științific, ci și un scop pedagogic. Este, desigur, imposibil de a instrui pe tinerii jurisconșulți în așa fel încât să cunoască toate științele care pot veni în chestiune în certurile juridice. Dar se poate forma o metodă de învățământ care să dezvolte în ei capacitatea indispensabilă pentru a se regăsi în toate încurcăturile vieții.

Dacă mă veți întreba care sunt calitățile prețuite de mine ale unui jurisconșult, vă voi răspunde că nu vor fi nici istețimea, nici finețea spiritului, care este atât de mult lăudată, nici înțelegerea istorică, care va fi foarte necesară pentru a descifra inscripții egiptene, dar care se poate părăsi în practica judiciară, și încă mai puțin o pătrundere filologică pentru a simți fiecare interpelație în *Digestele* lui Justinian; ceea ce apreciez sunt ochii care văd și urechile care aud.

Eu cer unui jurisconșult ca el să știe să-și întrebuițeze bine simțurile, și sarcina cea mai grea a învățământului juridic este de a educa simțurile în acest scop.

Este un mare rău că nu ne servim pentru a învăța dreptul decât de hârtie și cărți. Hârtie întrebuițăm la cursurile universitare, hârtie la seminarii, hârtie la examene.

Profesorul de medicină arată candidatului ceva la microscop și îl întreabă ce vede, dacă tânărul nu vede nimic e greșeala lui, deci nu va trece examenul. Sau dacă candidatul, punând urechea pe pieptul bolnavului, nu aude nimic, este tot greșeala sa, deci nu va trece examenul.

Dar profesorul de drept nu are autorizația de a face candidatului o întrebare la care nu s-ar putea răspunde fără ajutorul celor cuprinse în cărți. Studentului i se cere știință, nu apercere.

Seminarul de drept viu este sortit a remedia aceste inconvenient și până acum scopul a fost atins.

Îndată după prima lecție, întreaga mentalitate a elevilor mei s-a schimbat. Nimeni nu se mai ocupa de texte și de interpretările lor, dar unul îmi vorbea despre un obicei ciudat din satul său, altul de o învoială care i-a fixat atenția, un al treilea despre vreo obligație bizară.

Abstracțiunile goale și generalizările nebuloase dispar. Dreptul devine concret, precis, simțitor, perceptibil, căci elevii încep să învețe a-și întrebuița ochii și urechile lor.